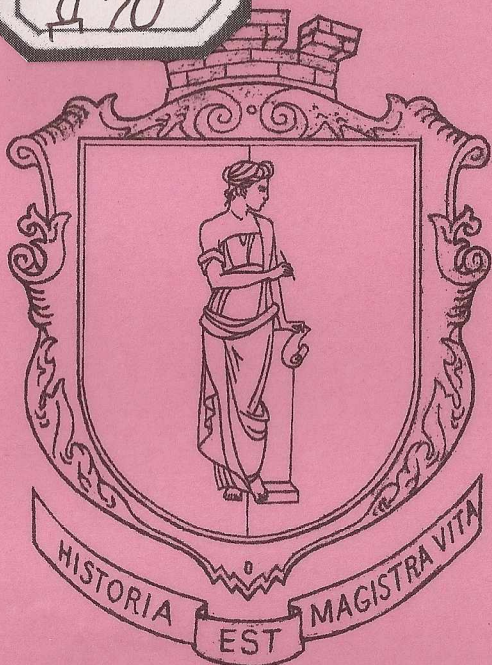

94(100)/082,
Д 70

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Випуск 7

КОСНЕНКО О.В.,
асистент (КДПУ)
СТРАДЕЦЬКИЙ Р.В.,
вчитель історії
(Шельпахівська ЗОСШ)

**СИСТЕМА ЗНИЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА
ЦИВІЛЬНИХ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН У
ФАШИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ
В РОКИ ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(на прикладі Черкаської області)**

В час національного відродження нашої державності значно виріс інтерес до її історії. Адже без знання свого минулого у народу не може бути майбутнього. У істориків з'явилась можливість по-новому оцінити, переглянути, проаналізувати багато процесів, подій, розкрити цілий ряд "білих плям".

Розкриття теми про концентраційні табори для військово-полонених та цивільних громадян на території Черкаської області – сьогодні є досить актуальним. В силу того, що довгий час

людей, які побували у полоні, розглядали як зрадників Батьківщини, тема полону була закрита для досліджень.

У своїй розвідці автори ставлять за мету висвітлення невідомих сторінок з проблеми концентраційних таборів на території Черкаської області, повернення доброго імені людям, відновлення історичної правди.

За час, що минув від закінчення війни, радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, аби завуалювати кричущі вади і прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, що їх зазнало суспільство внаслідок не тільки фашистської агресії, а й вкрай тоталітарних методів ведення війни. Адже "вожді партії і народу" мінялися, а принцип єдинодержавної диктатури в країні залишався. Утвердженню цієї системи влади мала служити й історіографія. По суті, весь її доробок був підпорядкований обґрунтуванню доцільності та прославленню "партійного керівництва" суспільством.

Відразу ж по завершенню війни відбулася чергова мутація історіографії "під Сталіна" та його оточення, потім – "під Хрущова", далі – "під Брежнєва". Історія бойових дій, а також подій, що відбувались в країні, була неначе поділена на гласну і негласну. До першої належали ті операції і битви, що завершилися успішно для радянської сторони, до другої – невдалі чи не завершені. Вони або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай поверхнево.

Застій у суспільних науках, догматизм, відсутність творчих дискусій, грубе насадження думок і оцінок історичних явищ надзвичайно знижували науковий рівень публікацій та уповільнювали можливість історичних досліджень. "Лакування історії" призвело до однобічного висвітлення у більшості хронік теми Великої Вітчизняної війни, в якій героїчна боротьба радянського народу проти фашизму здебільшого показана як ланцюг воєнних дій і діяльності Верховного Головнокомандування.

Як зазначив історик А.В.Гулига, життя суспільства – це всесвітньо-історична драма. За кожним фактом – доля людини, інтерес до історії – це інтерес до людини [9, с.27].

Слід відмітити, що питання полону у вітчизняній історичній науці протягом кількох десятиліть на науковому рівні не розглядалося. Довгий час працював принцип інерції сталінсько-

го часу – "полонених у нас немає – лише зрадники". Хоча статті по проблемі концтаборів для радянських військовополонених публікувались ще в роки війни. Так, у 1942 році з'явилася стаття про становище військовополонених в "Уманській ямі", одному з найбільших таборів на території України.

Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 року була утворена надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів фашистських загарбників.

Після XX з'їзду партії починається деяке покращення висвітлення теми колишніх в'язнів концтаборів, їх подальшої долі. Але, на жаль, це висвітлення було половинчастим. В 50-70-х роках по концентраційних таборах на території Черкаської області було опубліковано декілька статей, в основному художньо-публіцистичного характеру [29, с. 109].

Із середини 80-х років розпочинається наукове вивчення даної проблеми. Так, велику роботу по зібранню матеріалів про табір військовополонених "Уманська яма" і гетто для мирних жителів єврейської національності збрала керівник республіканської програми "Уманська яма" М.М. Мельниченко – історик, учасник Великої Вітчизняної війни [20].

Проблема планування поведження на Сході з військовополоненими і мирним населенням у вітчизняній історіографії досліджена добре і по ній є значна історична література. Так, у збірнику документів "Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза" зібрані документи і матеріали, що розкривають задуми і практичне здійснення політики по відношенню до військовополонених і мирного населення [27, с. 328]. Монографія містить цінний документальний та теоретичний матеріали по ідеологічній, технічній підготовці німецьких військ і різних служб на окупованих територіях, а також розкриває злочинний механізм знищення різних категорій військових та цивільних осіб [25, с. 168].

В збірнику документів "Преступные цели – преступные средства" зібрані матеріали, що характеризують загальні завдання окупаційної політики, розкривають характер окупаційного режиму, поведження з військовополоненими, примусовим відправленням цивільних громадян на роботи до Німеччини [26].

Об'єктом дослідження по даній темі стали матеріали Уманського краєзнавчого музею (далі УКМ), Державного архіву Черкаської області (далі ДАЧО), Архіву Управління СБУ по Черкаській області, а також значна кількість документальної, мемуарної, художньо-публіцистичної літератури, які у середині 80-х років розпочали систематизацію фондів та збір матеріалів по даній проблемі, зібравши насамперед значну кількість спогадів учасників даних подій.

Аналізуючи архівні матеріали УКМ, ДАЧО, Архіву управління СБУ по Черкаській області, можна констатувати, що їх фонди по даній проблемі по-перше, не є значними, а по-друге, частково знищені в минулі роки як "не маючі історичної цінності". Фонди архівів насамперед представлені спогадами, фотографіями, деякими документами канцелярій концентраційних таборів, гебітскомісаріатів та сільських управ. Документи, що зберігаються в Архіві Управління СБУ по Черкаській області були розсекреченими лише наприкінці 80-х років.

В процесі пошукової роботи, автори при висвітленні теми відчували певні труднощі. Вони викликані тим, що значна частина документів, особливо початкового періоду війни, була втрачена, внаслідок чого багато важливих подій і фактів документально не були зафіксованими. Матеріали даного дослідження мають широке практичне застосування. Так, зокрема, їх можна використовувати на уроках історії України в 5 класі до теми "Україна в полум'ї війни"; з історії України в 10 класі, до тем: "Окупаційний режим. Розгортання Руху Опору в Україні". "Україна в 1943 році."; з всесвітньої історії в 10 класі до теми: "Окупаційний режим у поневоленних країнах. Рух Опору". Доцільним, на думку авторів, буде використання матеріалів на уроках краєзнавства, в роботі історичних гуртків та для підготовки лекцій.

Для воєнно-історичної науки протягом тривалого часу типовими рисами було слабке використання архівних матеріалів, догматизм і схематизм. Про Велику Вітчизняну війну написано дуже багато, проте далеко не про все і не всі події висвітлювались у відповідності із фактами [19, с. 304]. І хоча по проблемі полону є значна література, не вирішеними залишаються цілий ряд питань і проблем. На сьогодні хоч і відома загальна кількість полонених (6,2млн.) [6, с. 205] проте відсутні дані по багатьох

концентраційних таборах (скільки полонених утримувалось, скільки загинуло), відсутня для багатьох таборів їх класифікація за терміном та умовами утримання. Тому автори спробували визначити загальну кількість полонених, що пройшла через табори які були створені німецькими фашистами, конкретну кількість по кожному табору, визначити кількість полонених, що загинула в таборах, встановити хронологічні рамки існування та режим утримання.

Слід відмітити, що дана тема майже не досліджувалася. Лише по концентраційному табору "Уманська яма" є певна література і матеріали. По решті таборів на території Черкаської області є лише спогади ветеранів і обмежені архівні матеріали.

На першому етапі війни в результаті уманського оточення радянських військ фашисти створили цілий ряд пересильних таборів на території Черкаської області – "Уманська яма", тальнівський, звенигородський, ерківський, івангородський, неморожський; Вінницької області — гайсинський, а також Кіровоградської області – бабанський, перегонівський, тернівський, новоархангельський. Табори проіснували не більше місяця, крім "Уманської ями", до якої і були приконвойовані з них військовополонені [1, с. 34]. Для багатьох цей перехід коштував життя. Так, 15 серпня 1941 року полонених тимчасового табору в с. Новоархангельськ вишикували у 8 колон по 100 чоловік у кожній. Кожну сотню охороняло 5 автоматників та автомашина з кулеметом і солдатами з собаками. Під час переходу до с. Івангород з кожної колони розстріляли по 20-30 чоловік. На другий день полонених погнали до "Уманської ями". По дорозі було розстріляно ще близько 100 чоловік [7, с. 20].

Концентраційний табір для військовополонених "Уманська яма" – офіційно в німецьких документах називався дулаг № 182 або шталаг № 349. За характером режиму він більше відповідав есесівським концтаборам, що називалися "ферніхтунгслагер" – табір знищення. Комендантом табору був капітан Беккер, охорону здійснював 783 охоронний батальйон [22, с.82]. Цей батальйон здійснював також охорону Звенигородського концтабору. За період тимчасової окупації гітлерівці замучили і розстріляли у Звенигородському таборі 2127 військовополонених і мирних громадян [12, с. 40].

На Україні німецьке командування створило більше 180 таборів для військовополонених. Уманський табір був одним із семи найбільших [17, с. 51]. Крім нього на території Черкаської області було утворено ще десять: біля міст Тальне, Сміла, Єрки, Звенигородка, Канів, Золотоноша та сіл Неморож, Дубіївка, Шрамківка, Жорнокльови.

Полонені після роззброєння поступали на збірні пункти – дивізіонні, корпусні, армійські. Потім їх конвоювали в дулаги, де проходила передача військовополонених ОКХ (головному командуванню сухопутних військ) та ОКВ (верховному головнокомандуванню збройних сил вермахту). Військовополонені в оперативних районах були в компетенції ОКХ, в решті окупованих областей – ОКВ [25, с. 127].

В первинних прифронтових таборах, на етапах і безпосередньо в дулагах проводився відбір "небажаних осіб". Як це відбувалося можна дізнатися із спогадів лейтенанта 600-го запасного полку І.І.Косяченко: "Недалеко від м. Умань колону зупинили й есесівець наказав вийти з неї комісарам, комуністам, євреям. Не вийшов ніхто. Тоді він оголосив, що відпустить додому кожного, хто назве людей цієї категорії. Колона мовчала. Тоді гітлерівці, погрожуючи розстрілом, наказали всім лягти горілиць обабіч дороги. Есесівець повільно проходив між рядами людей, вдивлявся в їхні обличчя, наказував підвестися тим, хто здавався йому підозрілим. Відібрав чоловік 50 їх відвели вбік і розстріляли" [22, с. 87].

На другий день перебування фашистів у м. Черкаси, було розстріляно 350 поранених і хворих бійців, що перебували в медичних закладах Соснівки [15, с. 30].

Характерними були екзекуції, що проводилися безпосередньо в таборах. Відбір проводився за принципом – в кого довге волосся на голові, той комісар, командир або єврей – їх відразу відводили вбік, що означало негайний розстріл. Згодом почали відбирати на розстріл тих, хто пострижений налісо, але голова не загоріла – значить постригся спеціально. В багатьох таборах по декілька разів на день по радіо передавали вимогу – видавати євреїв і комісарів. Щоденно декілька партій забирали на розстріл [20, с. 4]. Так в "Уманській ямі" в перший день фашисти розстріляли 170 полонених, на третій – 700, за місяць – близько шести

тисяч [32, с. 1]. А в Золотонішському концтаборі лише в період з 25 по 30 липня 1942 року було розстріляно понад сім тисяч полонених [11, с. 10]. Цей табір існував з вересня 1941 року по липень 1943 року. Найбільша кількість полонених – двадцять тисяч, відноситься до липня 1942 року. Режим утримання був надзвичайно суворим. В 1944 році на місці масових розстрілів біля м. Золотоноша працювала Державна комісія, яка виявила тридцять ям, в яких були закопані 12750 розстріляних. На території Звенигородського району було створено три концтабори: безпосередньо в м. Звенигородка на 7500 військовополонених, в с. Неморож (тимчасовий) – на 150 чоловік (євреїв) і в с. Юрківка – на 1000-1500 військовополонених [3, с. 44].

На території Христинівського району в період німецької окупації було створено три тимчасових концтабори для радянських військовополонених: в селах Талалаївка (для євреїв), Івангород та Шукайвода. Полонені з двох останніх таборів були переведені до "Уманської ями" [4, с. 151]. А з талалаївського майже всі в'язні були розстріляні. Місцеві жителі знають про місце розстрілу. Проте ні ексгумації, ні пам'ятного знаку на цій могилі так до нашого часу і не встановлено.

Режим утримання в Івангородському концтаборі був надзвичайно суворим. Щоранку охоронники гнали полонених розчищати польовий аеродром, будувати шосе, заготовляти в лісі шпалі. Щодня від голоду і побоїв вмирили десятки полонених. Трупви вивозили до протитанкового рову. При таборі існував лазарет, функції якого зводилися до одного: відокремити хворих від решти полонених. В січні 1942 року фельдшер концтабору Карімов, встановив зв'язок з підпільниками Христинівського району. Під виглядом хворих, полонених перевозили в лікарні сіл Мала Севаст'янівка, Верхнячка. Зокрема, лікарі с. Верхнячка врятували декілька сот військовополонених Івангородського концтабору, які поповнили місцеве підпілля або вирушили на схід, щоб перейти лінію фронту [8, с. 40].

Щоб виявити "небажаних" осіб, засиляли провокаторів. За свідченнями В.В.Кадищева, що був у концтаборі м.Тальне, військовополоненими був викритий такий провокатор. Вночі його задушили. Коли це виявили німці, то розстріляли п'ятнадцять полонених [7, с. 21].

В кінці 1941 року в будинку Смілянського технікуму харчової промисловості розмістився штаб табору № 345, який об'єднав два концтабори для військовополонених, шпиталь і три навчальні команди "Гіва". При штабі концтабору № 345 знаходився оперативний відділ, що займався агентурною і слідчою роботою серед військовополонених.

Навчальна команда "Гіва – 1" була набрана з добровольців російської і української національностей. Була евакуйована на Захід разом з концтабором в кінці 1943 року.

"Гіва – 2" проводила навчання добровольців татарської, вірменської, інгушської та грузинської національностей. У вересні 1943 року навчальна команда "Гіва – 2" виїхала у невідомому напрямку.

"Гіва – 3" складалася з добровольців казахської національності. Восени 1943 року була переведена в м. Кіровоград. Подальша доля невідома. Кількісний склад кожної навчальної команди "Гіва" доходив до двохсот чоловік. Ці команди відігравали значну роль у допомозі адміністраціям концтаборів на території області по виявленню "небажаних" осіб [2, с. 126]. Крім цієї організації в м. Звенигородка, яка була в роки німецької окупації гебітом (округом), була створена служба СД, яка проводила розстріли комуністів і радянських активістів. В кінці 1941 року тут була створена жандармерія, під керівництвом якої була організована районна українська поліція. Про активну діяльність даних організацій свідчить той факт, що в м. Звенигородку приїжджав представник німецької контррозвідки ОКВ, а також представники гестапо і СД [3, с. 31-32].

9 серпня 1941 року в "Уманську яму" пригнали чергову групу полонених, захоплених в районі с. Підвисоке (Кіровоградської області — останнє місце опору решток 6 і 12 армій Південного фронту). По обидві сторони воріт стояло 15-20 фашистів з палицями, гумовими шлангами, ремнями – через цей "коридор" пропускали в табір полонених. Тих, що падали – добивали [30, с. 17].

На шостий день в "Уманській ямі" перший раз "годували" військовополонених: на край кар'єру підвели поранену коняку, застрелили її і вона з висоти впала на людей, задушивши декілька чоловік. Через декілька хвилини з коняки не залишилося ні-

чого – ні шкіри, ні кісток. Таке "годування" відбувалося кожен раз в іншій частині ями. Дуже багато екзекуцій фашисти фотографували. Про один такий випадок, що стався в Звенигородському концтаборі згадує сержант Васютін: "Серед нас знаходився поранений лейтенант Ніязов, фашисти перед об'єктивом фотоапарату перев'язали йому рани і одягнули. Проте як тільки фотограф закінчив свою роботу, одяг відібрали, зірвали з ран пов'язки і по-звірячому побили" [31, с. 23]. Такі "діяння" фашистів з часом ставали відомі громадськості, в тому числі і в Німеччині. 16 квітня 1942 року рейхсфюрер СС Гімлер видав наказ про заборону фотографувати екзекуції [23, с. 87].

В кінці серпня 1941 року в "Уманській ямі" почали годувати з кухні: біля входу в табір поставили дві двохсотлітрові бочки з-під пального. В них наливали води, кидали буряки, полову, відходи і інше. Це був "суп". Посуду і ложок не було — відібрали все. Їжу отримували в пілочки, рукави, в руки — видавали один черпак на добу [30, с.12]. При роздачі баланди утворювались величезні черги, зголоднілі люди штовхалися. Тоді німецькі солдати починали орудувати палицями, часто пускали в хід автомати. На місцях роздачі їжі кожен день залишалося по декілька десятків убитих [7, с. 23]. Як посвідчив на Нюрнберзькому процесі колишній командир роти охорони "Уманської ями" Ервін Бінгель: "...ці кухні при цілодобовій роботі могли приготувати їжі приблизно на дві тисячі чоловік. Харчування військовополонених було абсолютно недостатнім" [23, с. 49]. Щодо режиму утримання військовополонених в "Уманській ямі", то цей же Ервін Бінгель посвідчив слідує: "Умови в таборі створювали враження, що комендант табору капітан Беккер не в змозі організувати цю велику масу людей і прохарчувати її. Кожен день в таборі помирало 60-70 чоловік. До того як вибухнула епідемія, в більшості випадків людей вбивали під час годування, в робочий час, і взагалі, людей вбивали на протязі всього дня" [36, с. 56].

У відповідності з наказом головнокомандуючого південною зоною тилу від 18 липня 1941 року про розгрупування військовополонених литовської, латвійської, естонської та української національностей, полонених розділяли на національні групи. Спроба здійснити такий поділ в "Уманській ямі" та у Золотонішському концтаборі не вдалася, проте напруга у міжнаціо-

нальних відносинах підтримувалася постійно. Зокрема, покарання нагайками, палицями досить часто здійснювали узбеки. Навіть про роздачу баланди оголошували своєрідно: "Першими отримують їжу українці, потім росіяни, потім інші азіати". В Неморожському і Дубіївському концтаборах поділ полонених за національною ознакою був здійснений. Місцевих українців за "викуп" було відпущено додому – решту відправлено в інші табори. Проіснувавши по два місяці ці табори були розформовані.

Частину тяжкопоранених і хворих військовополонених фашисти помістили у імпровізованих шпиталях, так званих ревірах, де вони майже ніякої медичної допомоги не отримували: їх ізолювали від здорових і прирекли на мученицьку смерть. Зокрема, в м. Умань таких шпиталів було п'ять, згодом залишилось три. Разом з пораненими були лікарі 96 медсанбату 15 мотомехдивізії 2 механізованого корпусу, які потрапили в полон біля с. Підвисоке з двома тисячами поранених бійців. Це лікарі Кузнецов В. Г., Ананьєв В. К., Прудніков Р. Ю. Вони як могли допомагали полоненим і хворим [33, с. 32]. Восени 1943 року ті, що залишились, були вивезені на територію Румунії [22, с. 92]. Аналогічні ревіри діяли в Звенигородському, Єрківському, Смілянському, Івангородському та Золотонішському концтаборах.

В післявоєнні роки було встановлено, що під приводом своїх родичів мешканці міст Умань, Звенигородка, Золотоноша: Загранична Т.А., Писанка Е.К., Кравець Л.Д., Гуріна О. П., Доржанська О. В., Новицька О. А. врятували з ревірів поранених полонених Панова В. Ф., Котова Б. К., Ковальова В.М., Петрова А.Г., Казанцева А.Р., Хапко Б.К., Ярового О. Ю., Андрєєва С. Ю. та інших [33, с. 33].

За прояви людяності фашисти нещадно карали населення. Газети, що виходили на окупованій території, друкували такі відозви властей: "Останнім часом російські військовополонені, що втекли, одержують від населення різну підтримку. Порушники цього в тяжких випадках каратимуться тюремним ув'язненням або карою на смерть" [36, с. 201].

В кінці серпня-початку вересня 1941 року із таборів на території Черкаської області стали відпускати місцевих жителів. Для цього потрібно було вказати свою адресу і рідних, за брехню – розстріл. Лише в Уманському концтаборі в чергу на звіль-

нення стало більше 10 тисяч військовополонених. В цей же період з Єрківського концтабору було звільнено 324, Неморожського – 258, Смілянського – 1025, Канівського – 2140, за брехню розстріляно 15, Золотонішського – 140, за брехню розстріляно 28 [13, с. 15-18].

Причина такої "гуманності" дуже проста – на полях стояв хліб і не було робочої сили, щоб його зібрати. І звичайно, таке звільнення було досить непоганою пропагандою. Звільненим видавалась "повістка звільнення з полону", в якій були поставлені слідуючі умови:

1. "Військовополоненому слід утримуватися всяких ворожих дій проти німецького народу, Німецьких Збройних сил і союзників Німеччини...

1. Дану повістку повинен постійно мати при собі і показати на подання кожному представникові Німецьких Збройних Сил."

25 грудня 1941 року ОКВ на певних умовах дозволив звільнення українських полонених з "Уманської ями" (дулаг 182) та цілого ряду інших таборів. Звільняли тільки тих, хто працював до війни в сільському господарстві [18, с. 165]. В основному це розпорядження стосувалося безнадійних, яких відпускали жінкам, матерям по документах виданих сільськими управами. Обов'язково з "подарунком" – сало, масло, яйця, горілка [20, с. 4].

Із найсильніших військовополонених на території області були утворені спеціальні робочі команди. Так з "Уманської ями" таких військовополонених перевели в приміщення колишньої птахоферми та цегельного заводу. Вони використовувалися на будівництві стратегічної траси Львів-Східний фронт, на роботах в кам'яних кар'єрах і, навіть, при копанні чорнозему в долині р. Ятрань, який вагонами відправляли до Німеччини [22, с. 92].

Аналогічні команди з військовополонених були створені на станції ім. Т.Г.Шевченка, Єрках, Тальному. Робочі команди були розбиті на десятки (кожен був пронумерований), якщо хтось із десяти втікав – решту розстрілювали. В своїх спогадах колишній військовополонений Сюльський С.В., що працював у команді на залізничній станції Єрки, пише: "Кожен день нас піднімали з самого ранку, видавали сніданок – одну хлібину на 15 чоловік і відправляли на роботу. Робочий день тривав 12 годин.

Ввечері видавали баланду, а потім короткий сон прямо на підлозі, покотом. Смертність була дуже великою" [29, с. 110]. Відносно м'який режим був у Тальнівському концтаборі і його робочій команді. Більш як за два роки існування там загинуло близько тисячі полонених [10, с. 13]. Харчування робочих команд було кращим ніж у решти полонених. Денний раціон складався із 50-100 грамів хліба (50% – висівок, 20% – целюлозного борошна, 10% – листя і солома, решта – буряки, картопля) і баланда із відходів. Слід відмітити, що така "рецептура" хліба і "раціон" харчування був запроваджений в таборах на території Черкаської області в серпні 1941 року, а на нараді в міністерстві забезпечення 24 листопада 1941 року були вироблені типи продовольства для радянських військовополонених і цивільних робітників. Витяг із прийнятого документа: "Досліди по виготовленню спеціального хліба для росіян показали, що найбільш вигідна суміш отримується із 50% житнього борошна грубого помолу, 20% цукрових буряків, 20% целюлозного борошна і 10% борошна із соломи або листя. Харчування росіян повинно бути забезпечено виключно за рахунок конячого і іншого низької якості м'яса" [27, с. 142]. Тобто, раціони розроблялися безпосередньо в таборах. В місцях розташування таборів, уздовж шляхів, де проходили колони полонених, не залишалось ні трави, ні листя на деревах. На ґрунті голодувань люди божеволіли, вдавалися до труподства, щуродства.

На цьому фоні вражаюче контрастними виглядають норми продовольства німецьких військовополонених, які отримували на день: хліба житнього – 600 г., овочів, картоплі – 500 г., м'яса, жирів – 93 г., крупів – 80 г. [36, с. 200]. Можна поставити під сумнів, що в радянських таборах німецьких полонених так харчували. Проте у німців таких норм харчування для радянських полонених не було навіть на папері.

Сучасний німецький історик Ерік Гессе вважає, що таке нелюдяне поводження з військовополоненими стало першоджерелом розчарування населення в німцях [36, с. 201].

Від такого "харчування" прийшла ще одна біда: голодні, поївши баланди, мучилися від тяжких шлунково-кишкових захворювань. Збільшилась смертність. Трупви виносити не дозволяли, поки вони не починали розкладатися. Від смердючих випарів,

повітря було таким тяжким, що військовополонені задихались. Згадує комісар ескадрону зв'язку 21-го кавалерійського полку Самарцев Д.К.: "В "Уманській ямі" я був з 20 серпня до першої половини жовтня 1941 року. Ми були не люди, скоріше скелети. Це місце, де 19-20-ти річних називали "папаша" [34, с. 14]. Не кращим було становище військовополонених і в Золотоніському таборі. Згадує рядовий 680-го саперного полку Боровий П.К.: "Цей табір був справжнім пеклом: кругом смрад, дизентерія, відсутність води і їжі. Вночі територія табору освітлювалась прожекторами, по стоячих чи ходячих відкривали вогонь" [34, с. 18].

Тісно переплітається з проблемою військовополонених винищення цивільного населення. Щодо концтаборів для цивільного населення на території Черкаської області, то це питання ще менш досліджене. В процесі пошукової роботи вдалося встановити, що на території області під час тимчасової окупації існувало декілька таких таборів, зокрема в м. Умань (для цивільного населення, що відправлялося у Німеччину і гетто для євреїв), в м. Звенигородка, в м. Тальне, в м. Золотоноша – для відправки на роботи до Німеччини.

З Уманським концтабором пов'язана проблема масового знищення єврейського населення в м. Умань, яка в деяких публікаціях зустрічається під назвою "Уманська яма" [35, с. 4].

Першим розпорядженням німецьких властей після того, як 1-го серпня 1941 року було окуповане м. Умань, було таке: українцям намалювати на дверях хрести, євреям – носити нарукавники з жовтими шестикутними зірками та жовті кола на грудях і спині. У другій половині серпня 1941 року вийшов наказ всім євреям переселитися в гетто. Воно було влаштовано на досить великій території в районі колгоспного базару і вулиці Некрасова. Тут до війни проживало багато євреїв і до них приєднали ще тих, хто жив у інших частинах міста. В одній квартирі чи будинку селилося по десять і більше сімей. Євреям виходити за межі поселення, як і українцям навідуватися до них, заборонялося. Тих, хто наважувався порушувати наказ, заарештовували і кидали до тюрми. 5 вересня усіх "порушників" перегнали до підвалу довоєнного будинку піонерів, підігнали спецмашину і закачали до підвалу газ "Циклон-2". Таким способом було знищено понад 500 осіб [21, с. 3].

Про те що євреям у м. Умань фашисти не давали шансів на виживання, свідчать наведені нижче документи: 4 грудня 1941 року голова Уманської районної управи П. Кв'ятківський видає розпорядження про сувору заборону вихрещувати євреїв. В ній, зокрема, говорилося: "Всі вихрещування жидів, що проведені після 21-го листопада 1941 року скасовуються. Списки всіх вихрещених євреїв після 21-го негайно пред'явити районній управі... Священники, які охрестили жида, підлягають покаранню як саботажники".

13 лютого 1942 року за наказом міського комісара Меєде за одруження з євреєм була привселюдно повішена О.П.Світенцова. Про цю страту широко повідомляли окупаційні газети, зокрема, "Уманський голос".

Найбільш масовий розстріл єврейського населення відбувся 14 вересня 1941 року недалеко від уманського аеродрому в Сухому Яру. За свідченням офіцера Ервіна Бінгеля (вперше опубліковані в 1959р. в Єрусалимі в збірнику, виданому організацією Яд Вашем (Мир Вам), яка займалася вивченням фактів геноциду в роки Другої світової війни. У нас вперше опублікований у 1992 році). Враховуючи виключність даних свідчень, наведемо їх майже повністю: "Тут були зібрані ніби для перепису євреї м. Умані та околиць... Рядом євреїв наказували наблизитися до стовпів, роздягнутися до гола, здати все, що було на них і викласти на стіл дорожчості. Потім голими ставили над траншеями і ззаду стріляли в потилицю з автоматів та пістолетів. Солдати косили людей з таким старанням, ніби вважали ці дії своїм покликанням. На очах матерів хапали за маленькі ніжки немовлят і вбивали ударом рукоятки пістолета чи прикладом автомата, потім кидали в яму. Деякі з них ще були живі. Перед цим матерів піддавали таким знущанням, що смерть вони вже сприймали, як позбавлення. Те, що трапилося, викликало потрясіння навіть у звичних до такого німецьких солдат. Наступного дня кількох із них відправили у Львів до госпіталю. Двох заарештували за те, що вони фотографували розправу. В цей день було розстріляно 24 тисяч євреїв [21, с. 3].

7 жовтня 1941 року був проведений ще один масовий розстріл єврейського населення м. Умань. Свідчення Е. Г. Куцини, яка була розстріляна, але врятувалася: "Вбивали нас так. Одну шеренгу гнали до ями, наказуючи лягти обличчям униз. Зверху лягала ще одна шеренга, а потім стріляли з автоматів. Як ми діз-

налися потім, в цей день було розстріляно 11 тисяч євреїв" [35, с.4]. Ще одна акція знищення євреїв відбулася восени 1942 року, коли були знищені майже всі мешканці гетто. Їх розстріляли в Гереженівському та Пікінському лісах, недалеко від місць їх роботи, а також у лісі, біля села Нерубайки (нині Кіровоградська область).

Якщо скласти ці цифри, то виходить, що в м. Умань за роки окупації було знищено більше 45 тисяч євреїв, підпільників, партизан. В матеріалах комісії, яка підраховувала втрати людей за роки окупації, зазначена цифра 25 тисяч [17, с. 24]. Як стверджують ті, що залишилися живими, біля м. Умань було розстріляно також багато євреїв з Польщі і Чехословаччини [21, с. 4]. Таке "різночитання" кількості жертв геноциду ще більше підтверджує те, що дослідження цієї проблеми серйозно не проводилося.

В квітні 1944 року на місці масових розстрілів працювала надзвичайна комісія, яка встановила незаперечні факти звірячих катувань: жертвам виколували очі, з живих здирали шкіру, забивали в голову кілки [16, с. 564]. В результаті пошукової роботи було встановлено, що масові розстріли цивільного населення проводилися і в інших районах області. Так, 15 липня 1942 року в Дарівському лісі (поблизу м. Черкаси) поліцейями і солдатами шувцбатальйону був проведений масовий розстріл громадян єврейської національності, в ході якого загинуло 750 чоловік, в тому числі 250 дітей. З місця розстрілу вдалося втекти тільки Г.О. Водянській, яка в квітні 1944 року дала свідчення [5, с. 4].

Молодь для відправлення на роботу в Німеччину з м. Умань і району збиралася в "Уманській ямі", де для них була відгороджена окрема зона. Встановлено, що за 1942-1943 роки на роботу до Німеччини було відправлено 7 тисяч уманчан [16, с. 564]. Восени 1943 року (після визволення Києва) в табір почали поступати мирні жителі з Курської, Воронежської, Харківської та Полтавської областей. Їх кількість не встановлена [22, с. 92]. Ще більш обмежені дані по решті таборів для цивільних громадян на території області. Так, в результаті пошукової роботи, було встановлено, що з Тальнівського табору на роботи до Німеччини було відправлено 463 особи, з яких 338 жінок і дівчат [11, с. 13].

18 серпня 1941 року в таборі і у самому місті було розстріляно 280 представників інтелігенції, робітників, колгоспників [11, с. 15]. Із Звенигородського табору для цивільних громадян до Німеччини було відправлено 4894 жителів міста і району [14. с. 39].

Про табір біля м. Золотоноша є лише згадка про те, що 22 вересня 1941 року тут було розстріляно 300 осіб, а в листопаді ще 3500 мирних громадян. Можна лише припустити, що це, мабуть, були члени партії, євреї і інші функціонери. Табір проіснував з вересня по грудень 1941 року. На роботи до Німеччини з нього було відправлено 433 особи [16, с. 268].

Не з'ясованим залишається питання про загальну кількість полонених в таборах на території області, а також їх кількість по кожному табору. Зі слів працівників Архіву управління СБУ по Черкаській області велика кількість документів по концтаборах, про масові розстріли, про вивезення людей на роботи до Німеччини були знищені працівниками архіву "як такі, що не мають історичної цінності". Ті документи, що вціліли, не дають можливості відтворити цілісну картину в розкритті даної проблеми.

Під час пошукової роботи в Центральному Архіві Міністерства Оборони було встановлено, що за липень-серпень 1942 року через "Уманську яму" пройшло 11 тисяч полонених. Фактично за 27 місяців існування концтабору (серпень 1941-лютий 1944 рр.) на сьогодні, за підрахунком авторів, є лише дані за 6 місяців (серпень-листопад 1941 року – 74000 полонених; липень-серпень 1942 року – 11000 полонених). Дані за 21 місяць існування табору, поки що, збираються. Звичайно, можна припустити, що загальна кількість полонених, що пройшла через "Уманську яму" буде більшою.

Щодо питання про кількість полонених, що загинули безпосередньо в "Уманській ямі", то взявши за основу документально підтверджену кількість полонених початку листопада 1941 року – 74000 і покази німецького офіцера Бінгеля про те, що кожен день гинуло 60-70 чоловік (дослідник Володимир Косик приводить цифру – 18 осіб за день) [18, с. 164]. То за 3 місяці виходить цифра 5400-2100. Коли брати до уваги, що табір існував до лютого 1944 року – то і ці дані відповідно будуть значно більшими.

Співставивши відомі дані по решті таборів для військово-полонених на території Черкаської області крім "Уманської ями", можна з упевненістю стверджувати, що у них утримувалось понад 25000 військовополонених. Кількість військовополонених, що загинула безпосередньо в таборах, в результаті співставлення становить понад 14 тисяч. Проте внаслідок того, що дані по більшості таборів відсутні, дана цифра також буде заниженою. За зведеними даними Державного архіву Черкаської об-

ласті встановлено, що з міст і сіл області на роботи до Німеччини було вивезено 75 тисяч осіб, в тому числі з м. Черкаси – 10 тисяч осіб [15, с. 32].

Стосовно питання про кількість громадян, що пройшли через табори для інтернованих, то, за підрахунком авторів, їх кількість становить близько 16 тисяч, а приблизна кількість страчених – близько 4500. Разом із знищеними євреями в м. Умань – кількість страчених становитиме майже 50 тисяч. Враховуючи те, що дані по більшості таборів відсутні, загальна кількість полонених, що утримувалася в них на території області є досить великою – понад 160 тисяч. Кількість полонених, що загинули становить приблизно 64-85 тисяч.

Такі розбіжності у даних і їх неточність свідчать про те, що дана проблема вимагає подальшого наукового дослідження.

Джерела та література

1. Андреев И.Ф. От Сирета до Синюхи. Воспоминания / Андреев И.Ф. – Нальчик, 1986. – 89с.
2. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 124-126.
3. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 17, арк. 31-32, 44, 128.
4. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 151.
5. Архів управління СБУ по Черкаській області, ф. 3, оп. 1, спр. 98, арк. 4.
6. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945 / [Герасимов І.О., Муковський І.Т., Панченко П.П. та ін.] – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000, – 758с.
7. Бесчастный А.М. Дорога смерти / Бесчастный А.М. – Кировоград, 1982. – 36с.
8. Глазков А.К. Нариси з історії Христинівщини / Глазков А.К., Чумак С.І. – Христинівка, 1960. – 106 с.
9. Гулыга А.В. Эстетика истории / Гулыга А.В. – М., 1974. – 96 с.
10. Державний архів Черкаської області (Далі ДАЧО), ф. 1591, оп.1, спр. 22, арк. 13.
11. ДАЧО, ф.1591, оп. 1, спр. 35, арк. 10.
12. ДАЧО, ф.354, оп. 1, спр. 14, арк. 39.
13. ДАЧО, ф. В-2117, оп. 3, спр. 7, арк. 15-18.
14. ДАЧО, ф. 354, оп. 1, спр. 14, арк. 40.
15. ДАЧО, ф. 4468, оп. 1, спр. 187, арк. 30-32.
16. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Черкаська область / [кер. ред. групи І.Л.Бутич] – К., 1972. – 812 с.

17. Коваль М.В. Історія пам'ятає / Коваль М.В. – К., 1965. – 113 с.
18. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 658 с.
19. Лельчук В.С. Історики спорят / Лельчук В.С. – М.: Политиздат, 1988. – 508 с.
20. Мельниченко М.М. Уманська яма / Мельниченко М.М. // Комсомольське знамя. – 1987. – 12 жовтня – С.3-8.
21. Мельниченко М.М. Уманське гетто і Сухий Яр // Черкаський край. – 1992. – 9 травня – С.4.
22. Мельниченко М.М. Яма, що стала вершиною духу // Комуніст України. -1990. – №12. – С. 81-93.
23. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944. – Збірник документів. – К., 1951. – 410 с.
24. Нюрнберзький процес. Документи и материалы. В 8 т. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т. 3. – 656 с.
25. Першина Т.С. Фашистський геноцид в Україні 1941-1944 / Першина Т.С. – К., 1985. – 168с.
26. Преступні цілі – преступні засоби. Документи об окупаційній політиці фашистської Німеччини на території СРСР (1941-1945). – М.: Політична література, 1968. – 382 с.
27. Преступні цілі гитлерівської Німеччини в війні проти Радянського Союзу. Документи об окупаційній політиці фашистської Німеччини на території СРСР. – М., 1985. – 328с.
28. Супруненко Н.І. Україна в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 / Супруненко Н.І. – К., 1956. – 205с.
29. Скульський В. В боях за Україну / Скульський В. // Радянська Україна. – 1959. – №8. – С. 109-126.
30. Толстов П.Н. Події першого періоду Великої Вітчизняної війни очима бійців і командирів 6 і 12 армій РККА. Воспоми́нання ветеранів / Толстов П.Н. – Кіровоград, 1983 – 39с.
31. Уманський краєзнавчий музей (УКМ), ф. 1, оп. 9376, спр. 1, арк. 23.
32. УКМ, ф. 1, оп. 9962, спр. 856, арк. 1.
33. УКМ, ф. 1, оп. 9963, спр.1, арк. 32-33.
34. Форостяний О.Ф. Спогади ветеранів 6 і 12 армій першого формування / Форостяний О.Ф. – Христинівка, 1987. – 25 с.
35. Хандрос Б. Свідок з "Уманської ями" // Демократична Україна. – 1992. – 15 серпня. – С. 3-6.
36. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Збірник документів і матеріалів. Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. – 208 с.